

ЕСХАТОЛОГІЧНІ МОТИВИ У «СЛОВІ ПРО ДВНАДЦЯТЬ СНІВ ЦАРЯ ШАХАЙШІ (МАМЕРА)»

В епоху пізнього Середньовіччя в Україні, як і в усій Європі, посилюється інтерес до творів есхатологічного характеру, що пов'язувалося із черговим загостренням апокаліптичних настроїв. Епідемію чуми, що прокотилася Європою наприкінці 1340-х – на початку 1350-х рр., за своєю «апокаліптичною невідворотністю, загадковістю і масштабністю» [1, с. 217] не можна було порівняти із жодними повсякденними нещастями.

Пошесті особливо часто й періодично поширювалися в Європі, в тому числі й Україні, протягом другої половини XIV–XV ст. Згідно з літописами, від моровиці близько 1420 року помер Київський митрополит Григорій Цамблак, а владика Фотій (Монемвазійський) чи не в кожній своїй проповіді нагадував про страшні пошесті, пов'язуючи їхню появу з карою Божою і близьким кінцем світу. До епідемій додавалися спустошливі війни, неврожаї, висока смертність, що не давала часу для відновлення чисельності населення, отже, смерть стояла поруч і актуалізувала підсвідомий «давній космічний страх» [2, с. 376], переплетений з середньовічно-християнським усвідомленням близького кінця світу й потойбічної загибелі. У XIV ст. смерть зробилася «героєм дня» [3, с. 211]. Ці похмурі апокаліптичні настрої реанімували систему есхатологічних образів, посилювали містичні ідеї в суспільстві.

Повість східного походження «Слово про дванадцять снів царя Шахайші (Мамера)» органічно вписується у низку есхатологічних творів, що пророкували близький апокаліпсис на 7000 років від сотворення світу – 1492 рік від народження Христа.

Перську версію повісті, мабуть, занесли богомили у Візантію, потім – Сербію. Питання про те, як повість потрапила на східно-слов'янські землі, досі не з'ясовано: О. Веселовський допускав, що текст слова безпосередньо міг бути перекладений з якогось східного

оригіналу [4, с. 47], О. Соболевський – з грецького посередника [5, с. 436]; інші дослідники схильні вважати, що «Слово про дванадцять снів царя Шахаїші» перейшло від південних слов'ян у XIII–XIV ст. [6], хоча й не виключено, що твір було перекладено ще за часів Київської Русі [7, с. 408–409]. Найдавніший відомий східнослов'янський список повісті датується XV ст.

Зміст твору становить опис загадкових снів царя Шахаїші та їх тлумачення книжником Мамером (в інших списках – Амерово, Митрою) [4, с. 4–10].

У другій, виразно християнізованій редакції ім'я Шахаїші замінено на Мамера: «Повѣсть, како видѣх царь Мамер единого ноши 12 снов» (перша група списків) [8, с. 97–123] або «Слово о послѣдних днѣх вѣка сего. Видѣніе царя Мамера о дванадесяти снах» (друга група списків) [8, с. 124–134; 9, с. 323]. Тлумачем снів виступає книжник єрихонський «Шеховищ» [8, с. 98–99] (у першій групі списків), чи «філософ, именем Шахович» [8, с. 124] – у другій.

Цареві Мамерові сняться страшні й незрозумілі сни. Характерним є перший: «Стоит столп от земля до небеси, весь злат, а на том столпе естъ голубъ; и столп россыпая, а голуб възлетѣ на небеса. И прілѣтѣ ворон и нача злато клѣвати, и то придоша звѣри дивіи и начаша рыскати; и прилетѣ змیا ехидна и нача свистати» [8, с. 99].

Філософ Шеховищ (Шахович) символічно пояснює ці сни. Загальний зміст його тлумачень зведено до похмурих пророцтв, відомих з багатьох інших есхатологічних творів. Незабаром на землю прийдуть злі часи, буде «мятежно по всей земли» [8, с. 99], не буде правди в серцях людей і добрих думок, земля скоротиться, сонце й місяць померкнуть, зорі спадуть з небес, з'являться різні знамення: комети, громи, землетруси, град. Люди стануть ворогами один одному, лицемірами, судді стануть хабарниками, ніхто не буде ні про кого піклуватися, землею поширяться розпуста, а християни не знатимуть Бога. «И туга будет во всем мире» [8, с. 101]. І навіть природа зміниться: «осень преступит въ зиму, а зима в весну, и среди лѣта зима будет і мраз...» [8, с. 101]. До речі, й Київський митрополит Фотій у «Повчанні про посуху» («Поученіє о бездождьі») також вбачав у незвичній зміні пір року переддень Апокаліпсиса. «Лѣто и мѣсяц сократятся: то бо начало болѣзнем, и потом изгибнет весь мир» [8, с. 102], – закінчує своє тлумачення вчений-книжник.

Символіка першого Мамерового сну та його пояснення Шеховищем-Шаховичем є надзвичайно цікавою своїми архаїчними коренями. Мова йде про універсальність низки символів [10, с. 73], про їхню подібність та ідентичність як в юдаїзмі та християнстві, так і в релігійних системах народів усього світу. Золотий

стовп тут безумовно символізує світове дерево (відоме, до речі, і в індоєвропейській, а отже й українській, міфологічній традиції), що стоїть у центрі Всесвіту і сполучає Землю з Небом. Цей стовп-дерево підтримує зв'язок між Землею й Небом, Людиною і Богом. Адже згідно з Амвросієм Медіоланським (бл. 340–397 рр.), Христос є Деревом життя [11, с. 167–170], а Ліствиця Іоана Синайського – це містична драбина до Раю, ностальгія за яким також належить до загальнолюдських архетипів: міфи багатьох народів Землі свідчать, що колись люди вільно спілкувалися з Богом. Дерево життя, згідно з Книгою Буття (1М., 2:9; 3: 22) та Об'явленням св. Іоана Богослова (Об. 2:7), росло у Раю, і люди, харчуючись плодами цього дерева, були безсмертними, позбавленими хвороб. Це дерево – образ людського життя, сповненого благодаті, з Господом Ісусом Христом. Лише перебуваючи у Христі й поєднуючись з Ним, людина може мати благодатне й духовне життя [12, с. 203].

Золотий стовп розсипається – і втрачається зв'язок між людьми і Богом, між Землею і Небом. Цей акт руйнування символічно відтворює момент гріхопадіння перших людей з їхнім подальшим вигнанням з раю [13, с. 29–48], але не є тотожним йому. Найімовірніше, у «Слові про дванадцять снів царя Мамера» процес розсипання стовпа знаменує кінець земного існування людства, так, як коштування Адамом і Своєю забороненого плоду свого часу припинило їхнє безтурботне життя у Раю. Таким чином, ці два акти мають спільний знаковий показник – вони є символами завершення певних епох існування людства. Цей факт підтверджує й означення «золотий» стосовно стовпа. Згідно з Книгою пророка Ісаї (Іс. 13:12), золото є ознакою могутності й багатства; у Старому Заповіті, наприклад, Вавилонську імперію символізує золота голова (Дан. 2:38) [12, с. 281].

Образи голуба, що відлітає на небо та поступається крукові, який дзьобом розбиває золото – міць і багатство, – також можна пояснити, спираючись на канонічні та апокрифічні старозавітні тексти. Голуб символізує, насамперед, Святий Дух, а також чистого птаха, що приніс під час потопу звістку Ноеві про припинення повені (1М. 8:11). У біблійних книгах неодноразово згадується про принесення у жертву Богові голубів [12, с. 168–169]. Але, враховуючи іранське походження аналізованої пам'ятки, можна вбачати в образі голуба відбиття слідів давнього праіндоєвропейського то-тема – птаха–творця життя з космогонічного міфу. Перекази про голуба-деміурга, що сидить на світовому дереві, були поширені також серед народів месопотамської культури. В українських

народних піснях голуби, а в деяких варіантах ангели, сидючи на дереві, радяться, як сотворити світ [14, с. 34–421]*.

Натомість крук («ворон») є антиподом голуба, птахом нечистим, який харчується падлом [12, с. 136–137]. Господь, даючи Мойсееві та Ааронові закон, серед нечистих птахів називає крука (ЗМ. 11:16). Щоправда, саме крук за наказом Божим носив їжу про рокові Ілії під час посухи (1Цар. 17:4–6).

Голуб і крук з дикими звірями, що починають нищпорити на землі, символізують відповідно правду, що покидає землю, і кривду, що залишається на землі [4, с. 14–17]. Цей сюжет цілком вписується у загальну есхатологічну спрямованість «Слова про дванадцять снів Мамера»: адже перед кінцем світу, як відомо з канонічних і апокрифічних книг і як пророкує філософ Шеховищ, на землі запанує неправда. Оскільки твір є перського походження, то джерелом зазначеного міфу може цілком бути апокрифічний текст з Палеї, вказаний О. Веселовським [4, с. 15]; пов'язаний з перським же царем: «...Дарей, царь перській присла къ Соломону царю загадку, написав: Стоит щит, а на щитѣ заецъ, и прилетѣ сокол, взял заецъ. И ту седѣ сова. И рече сия: отгонеси, дам ти три кади сребра. Соломон же прочтя писане и съзва бѣсы, иж ему служашу, и рече им: аще кто отгонет сию загадку, дам ему третину сребра, иж ми обѣща царь Дарей. И рече бѣс об одном оцѣ: щит – земля, а на щитѣ заецъ – правда, а иже взя сокол заецъ, то взял ангел правду на небо и ту седѣ сова, сиреч кривда, правда же бысть взята на небо, а земли осталася кривда» [15, с. 269]. Ця загадка у скороченому варіанті міститься й у апокрифічній «Бесіді трьох Святителів» [16, с. 177].

У першому сні Мамера зайця з соколом замінено голубом, а крука – совою, яка, до речі, в Старому Заповіті також є нечистою птицею (ЗМ. 11:16).

У палейному тексті звертає на себе увагу факт узяття правди на небо ангелом, що, мабуть, є пізнішою вставкою. Крім безумовної паралелі цього небесного створіння з голубом, що наснився Мамерові, згадаймо апокрифічний апокаліпсис Іоана Богослова та переказ про падіння Царгорода, де саме ангел–посланець Божий забирає з землі на небо все цінне перед тим, як світ буде віддано антихристу.

Голуб часто під впливом християнства замінюється на ангела й в українському фольклорі:

*«Ой бо ми ж не є сиві голуби,
Але ж бо ми є святі ангели»* [цит. за: 14, с. 252].

* Тут подані зразки текстів і література з питання.

Характерно, що ці голуби-ангели прилітають як посланці від Бога для перевірки рівня праведності життя людей. Але все на землі погіршується: не дотримуються старі обряди, занепадають добрі родинні стосунки, чвари й непорозуміння панують у суспільстві – мовиться у більшості українських текстів цієї тематичної групи [17, с. 156–158].

Перед кінцем світу на землі має запанувати неправда – підсумовувала низка вітчизняних колядок: «Через неправду світ ся скінчає!» [14, с. 250] – свідчив один гуцульський текст.

В останньому фрагменті аналізованого сну Мамерові ввижається змія – єхидна, що починає свистіти. В інтерпретації книжника Шеховища цей епізод означає загибель світу.

Зауважимо, що у Біблії єхидна – це отруйна змія, на яку дивились як на кару Божу (Дії, 28: 1–6). Христос називав породженням єхидни фарисеїв та садукеїв (Мт. 3:7). Загалом змії служив для християнських письменників символом злості, підступності, люті [12, с. 278–279]. У християнській традиції саме диявол асоціювався зі змієм, адже він спокусив Єву в Раю забороненим плодом. Книга пророка Ісаї, розповідаючи про майбутній Божий суд над усіма народами, зауважує, між іншим, про час кінця світу: «Там кублється буде скакуча гадюка (в рос. перекладі – «летучий змей». – Ю. П.) й складатиме яйця...» (Іс.: 34, 15). У Видінні пророка Захарії та Об'явленні св. Іоанна Богослова роль летючого змія функціонально виконує летючий сувій (звій). У першому випадку – «це те прокляття, що виходить на поверхню всієї землі...» (Зах. 5:3) і згідно з яким кожний грішник буде покараний. У другому – небо, що після розкриття шостої печаті згортається як «сувій пергаменту» (Об. 6:14). Загалом, як свідчить дослідження М. Чмихова, символ змія – вісника Апокаліпсису є характерним як для індоєвропейської, так і для семітської міфологічної традиції [18, с. 350–366].

Таким чином, змія-єхидна з Мамерового сну мала б асоціюватися з сатаною-дияволом чи антихристом, які, між іншим, у деяких апокрифічних текстах є тотожними. Оскільки царство антихриста мало знаменувати собою останні дні існування світу, то кара Божа у вигляді єхидни цілком вписувалася у похмуру парадигму марень і пророцтв «Слова про дванадцять снів Мамера».

Інші сні та їхні тлумачення витримані у тому ж похмурому дусі. Тлумачення чергового сну Шеховищем починається рефреном: «коли прийде время те злое». Так, у третьому сні цар бачить три казани, що звисають над одним вогнищем, і у одному – віск, у другому – олива, у третьому – вода. В інтерпретації вченого книжника цей сон означає, що багаті відпураються бідних, усі люди

будуть лицемірами, житимуть «скаречно й блудно» [8, с. 105], дружинами пороблять блудниць, а своїх жінок покинуть, а також нехтуватимуть батьками й матерями.

У іншому сні Мамерові ввижається «щеница» [8, с. 106] на гноїщі, у якої в череві щенята брешуть. Шеховищ пророкує, що діти будуть не слухняні, докорятимуть своїм батькам, що ті «глупи, ...стары», й нічого не розуміють. Батьки від того гірко плакатимуть. «И от того, царя, – завершує книжник, – всѣ челоѡѣцы в то время изгибнуть» [8, с. 106].

Не обминули Мамерові видіння й духівництво. Йому снилися ієреї, що у багні стоять по шию і волають, що не можуть звідти вилізти. Цей сон означає, що перед кінцем світу священники житимуть несправедливо, нехтуючи заповідями Божими, прийматимуть «приношеніє» [8, с. 109] від злих людей, а за це все зазнають мук.

У восьмому сні прекрасний кінь їсть траву двома горлами. Це означає, що князі й старійшини судитимуть за «мзду», Бога не боячись і людей не соромлячись. А за це самі себе замучать у «тмѣ кромешной» [8, с. 109].

Не зупиняючись на сюжеті інших снів, звернімо увагу на три вставки на початку твору та у тлумаченні Шеховищем шостого та дванадцятого царевого сну, які вказують на дату апокаліпсису: «въ начале осмыа тысящи...» [8, с. 107, 111], тобто після 1492 р. А після усіх описаних нещасть «Господь... потубит яростию своею...» [8, с. 108] грішників.

Останній сон пояснюється книжником безумовно під впливом апокрифічного «Слова Мефодія Патарського» з міфами про Михайлове царство, нечисті народи, ув'язнені Олександром Македонським, та описом різних безчинств на землі.

Але кінець світу ніколи не є остаточним. Всі есхатологічні тексти свідчать, що оновлення Космосу неминуче. «Слово про дванадцять снів Мамера» також не становить винятку. Після усіх жахів прийде з Аравії добрий цар, і «просветится зѣмая пред коьцем вѣку і даст тому царю царство і пришед во Єросалим и станет на мѣсте, їдижи стояста нози Господни, предаст царь своими руками чесное древо и венец свой и душу в руце Господні» [8, с. 123].

Структура «Слова про дванадцять снів царя Шахаїші (Мамера)» складається з питань та відповідей. Твори з подібною будовою відомі у давніх літературах Ірану та Індії, а згодом – Візантії. Подібна структура характерна для деяких творів, відомих ще у києворуську епоху, зокрема в апокрифічній «Бесіді трьох святих».

Композиція, стиль та окремі мотиви «Слова про дванадцять снів Шахаші» є подібним до тибетських переказів про царя Уджаїна та Чанда-Праджйота, до повісті арабського походження «Каліла і Дімна», що сягає своїми витокami індійського збірника «Панчатантра», а також до буддійської повісті «Про сні царя Прасенаджита», де тлумачем снів виступає сам Будда. Тому не виключено, що «Слово про дванадцять снів Шахаші» виникло у буддійському середовищі; а його початковий варіант було спрямовано проти брахманів [4, с. 22–35].

Переклад пам'ятки було здійснено, мабуть, з середньоперської мови, про що свідчать форми слів, що збереглися у тексті архаїчної редакції твору: Шахаші (перс. Шахіншах, тобто цар царів); Іриней (Ірині) (перс. Іран); Амера (Мамер) (перс. Амер), тобто Митра. Все це не виключає перське походження прототипу «Слова про дванадцять слів Шахаші», оскільки окремі пророцтва Митри (Мамера) збігаються з пророцтвами із зороастрійської «Книги Заратуштри» (XIII ст.). Тому можна припустити, що вказані пам'ятки походять з одного джерела [7, с. 408–409].

Інтерес в Україні до «Слова про дванадцять снів Мамера (Шахаші)» у XIV–XV ст. був пов'язаний не лише з есхатологічними мотивами. Адже інтелектуальні та естетичні шукання в епоху Середньовіччя були спрямовані на розкриття таємної суті речей та явищ, на пошук прихованої за оманливою земною реальністю глибинної істини. Ця таємна правда часто ввижалася зашифрованою у снах, що й робило популярними твори, у яких ці сновидіння пояснювалися.

Література

1. Рыбаков Б. А. Стригольники. – М., 1993.
2. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. – М., 1990.
3. Тихонравов Н. С. Отречённые книги Древней России // Тихонравов Н. С. Сочинения. – М., 1898. – Т. 1.
4. Веселовский А. Н. Слово о двенадцати снах Шахаиши по рукописи XV в. // Сборник Отделения русского языка и словесности имп. АН., 1879. – Т. 20, № 2.
5. Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. – СПб., 1903.
6. Рыстенко А. В. Сказание о двенадцати снах царя Мамера в славяно-русской литературе // Летопись историко-филологического общества при имп. Новороссийском университете. – Т. 13. – Одесса, 1905. – С. 23–134; Истрин В. М. Исследования в области древнерусской

- литературы. – СПб., 1906. – С. 224; История русской литературы. – М.; Л., 1946. – Т. 2, ч. 1. – С. 147–148; Гудзий Н. К. История древней русской литературы. – М., 1953. – С. 297 та ін.
7. Кузнецов Б. И. Сказание о двенадцати снах Шахаиши // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып. 1.
 8. Текст див.: Рыстенко А. В. Сказание о двенадцати снах царя Мамера...
 9. Назаревський О. Знадоби до історії давньої повісті // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 25.
 10. Див.: Еліаде М. Священне і мирське // Еліаде М. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андрогін; Окультизм, ворожитство та культурні уподобання. – К., 2001. – С. 5–116.
 11. Еліаде М. Міфи, сновидіння і містерії // Там само. – С. 116–301.
 12. Никифор, архимандрит. Библиейская энциклопедия. – М., 1891.
 13. Фрезер Дж. Фольклор в Ветхом Завете. – М., 1985.
 14. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – К., 1994. – Т. 4, кн. 2. – С. 34–42.
 15. О судѣх Еврейскаго царя Соломона, сына Давыдова // Тихонравов Н. Памятники отреченной русской литературы. – М., 1863. – Т. 1.
 16. Иные вопросы по отвѣтам, въ ки день и час сотвори Бог Адама и прочая по сих // Памятники старинной русской литературы. – Вып. 3.
 17. Див., зокрема: Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, 1904. – Ч. 4.
 18. Див.: Чмихов М. Від яйця-райця до ідеї Спасителя. – К., 2001.